

Juozas Tumas-Vaižgantas

Tumas-Vaižgantas, Juozas (1869 IX 8/20 Maleišių k., Svėdasų vls., Rokiškio aps. — 1933 IV 29 Kaune) kunigas, rašytojas, visuomenės veikėjas tautinio atgimimo ir nepriklausomos Lietuvos laikais.

Augime. Juozas buvo jauniausias sūnus patriarchalinėje ūkininko šeimoje, kurioje, be jo, buvo dar vienas sūnus ir 3 dukterys. Pradžios mokyklą išėjo Kunigiškiuose per 2 metus ir 1881 išlaikė egzaminus į Daugpilio realinę m-lą. Ją baigė 1888 ir tą patį rudenį įstojo į Žemaičių kun. seminariją Kaune; 1893 XI 28 įšventintas kunigu. Šis jaunystės laikotarpis išryškino ir suformavo T. charakterį bei pasaulėžiūrą. Įtaka tėvų (kuriuos aprašė kaip Taučių ir Taučiuvienę) bei tėviškės aplinkos (Vaduvų peizažo įvairybė bei mistika) davė T. nepaprastai turtingą kalbinį bei etnografinį paveldėjimą, ugdė individualumo bei savarankiškumo pajautimą, pastabumą bei įspūdingumą, konkretų suvokimą, mistinį ryšį su Dievu bei su žeme, meilę žmonėms bei gyvenimo optimizmą. Daugpilio mokyklos materialistinė bei socialistinė aplinka neįstengė T. dvasios palenkti. Mokykloje Tolstojaus, Turgenevo, Gončarovo, Aksakovo ir kitų rusų klasikų lektūra pakurstė ir lavino literatūros pomėgį. O tos mokyklos vyresnis draugas P. Matulionis, pakišdamas lietuviškų draudžiamųjų spaudinių, nukreipė T. į lietuvišką patriotizmą. Tačiau

Matulionis nestengė palenkti T. į veterinarijos studijas Petrapilyje. Tėvų bei aplinkos įtaka buvo stipresnė — gimusį per Marijos gimimo šventę motina buvo paaukojusi Dievo tarnybai; su tokia skirtimi buvo susigyvenęs tarp namiškių, kuriuos labai mylėjo. Prisidėjo dar asmeninis sentimentas — mokykloje buvo pašlijusi T. sveikata, ir jam rodės mirsiąs, o mirti klieriku, už kurį melsis tiek daug draugų, būsią išgančiau. Seminarijoje sangvinikas, impulsyvus charakteris buvo įstatytas į drausmės rėmus — į pareigos pajautimą bei supratimą ir jos vykdymo reikalą, į griežtą intensyvų darbą kliūtimis nugalėti. Ir tai padėjo T. išlikti visą gyvenimą moraliai tauriam, religiškai ištikimam, pareigingam prisiimtam kunigo pašaukimui. Bet seminarijos vadovaujantiems auklėtojams T. nesidavė nulenkiamas nuo savo tautinių įsitikinimų ir nuo drąsos juos pareikšti. Jis buvo pralenkęs savo auklėtojus tautinės sąmonės raida ir veikliu įsijungimu į tautinį darbą. Bet koks spaudimas susilaukdavo iš T. atviro, drąsaus ir kieto pasipriešinimo. Tai buvo savarankiška ir rezistuojanti dvasia. Joje tautinę sąmonę netiesiogiai gaivino seminarijos prof. K. Jaunius lietuvių kalbos pamokomis, pasidalijimas svajonėmis su Antanu Kaupu ir vyresniu Kazimieru Pakalniškiu, dalyvavimas lietuvių klierikų patriotų slaptoje Lietuvos Mylėtojų draugijoje, o paskiau Šv. Kazimiero d-joje ir nuo 1890 dalyvavimas *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje* Juozapo iš Popšutės, o jau nuo 1895 *Vaižganto* slapyvardžiu.

Gyvenime. T. pastoracijos metai yra odisėja, kurią lėmė jo patriotinė sąmonė ir jos konfliktai su prolenkiška generacija bei jai palankia vyskupijos vyresnybe, konfliktai su caro valdžia. Tos odisėjos etapai yra sykiu ir lietuvių tautos gyvenimo bangavimai. Pradėjo 1894 nuo Mintaujos, kur daugumas latviškai kalbėjo. T. nepriėjo nei prie latvių nei prie lenkiškai nusiteikusių konfratrų. Susiartino su jaunosios švietimo žmonėmis — J. Jablonskiu, A. Kriščiukaičiu, M. Lozoraičiu, Mečislovu Davainiu-Silvestravičiumi, G. Petkevi-

čaitė ir kt., kurie atvykdavo į Mintaują ir telkėsi apie *Varpą*. 1895 pavasarį gauta St. Garnio *Per skausmus į garbę* taip suaudrino T., kad parašė laišką savo dvasinei vyresnybei ir per savaitę buvo atleistas iš Mintaujos. Po 4 mėn. paskirtas į Mosėdį ir tarnavo jau saviesiems, bet tarnavo labiau tautine veikla nei religine, organizuodamas ir redaguodamas *Tėvynės sargą* 1896—1902. Čia už *Tėvynės sargą* gabenimą 1896 buvo suimtas jo brolis ir atliko 5 metų ištrėmimo bausmę, o kunigui penkeri ištrėmimo metai buvo pakeisti namų areštu. Kun. A. Miluko kviečiamas bėgti į Ameriką, T. labiau paklausė savo intymaus draugo A. Dambrausko-Jakšto, kuris ragino ištverti bausmę, bet nesitraukti nuo darbo. 1898 Kulių klebonas šviesus lietuvis V. Jarulaitis paprašė atkelti jam į vikarus T. iš čia ryšiai su Prūsais buvo patogesni. Iš čia T. redagavo *Tėvynės sargą*. Čia buvo lyg konspiracinis centras, į kurį suvažiuodavo knygnešiai knygų atsiimti. Iš čia T. 1900 Tilžėje pradėjo leisti ir inteligentams laikraštį *Žinyčių*. Tarp lenkomanų dvarininkų ir kunigų T. buvo plačiai žinomas kaip litvomanas, taigi ir priešas. Dėl jų skundo vyskupui T. vėl buvo iškeltas 1901 į Micaičius. Tik spėjo ten susiartinti su vietos šviesesniais dvarininkais ir pakurstyti juos, kad organizuotų labdarių draugiją, nauji skundai privertė T., vos 10 mėn. čia pabuvusį, keltis kuratu į Vadatkėlius, Panevėžio aps. Nors konsistorijos sudarytas teismas T. nuo visų skundų išteisino, tačiau uždraudė jam rašyti į laikraščius be vyskupo leidimo. T. jau norėjo pasitraukti į Rygą ar Petrapilį, kad nereiktų turėti reikalų su lenkomanais ir nepalankia dvasine vyresnybe. Šiuo kartu atkalbėjo Maironis. Vadatkėliuose būdamas, sulaukė 1904 spaudos grąžinimo ir 1905 revoliucijos. T. leidosi organizuoti savas mokyklas ir valsčiaus savivaldybes, 1905 dalyvavo Didžiajame Vilniaus seime, pasisakė jame už „nekraviną revoliuciją“, reiškėsi kaip krikščionių demokratų partijos atstovas, čia drauge su kun. P. Būčiu organizuodamas tos partijos

programą. Vykdydamas seimo nutartos autonomijos reikalavimus savo aplinkinėse parapijose, susilaukė represijų, kai caro valdžia atsigavo. 1905 pabaigoje buvo iškeltas į Sidabravą, o po 3 mėn. į Pamituvio Stakius, Raseinių aps. Ten ėmėsi su visa aistra ūkį gerinti, suorganizavo Ūkininkų ratelį. Bet tais pat metais kunigų buvo deleguotas į *Vilniaus žinių redakciją*. *Vilniaus žinioms* sustojus, organizavo *Vilties* b-vę ir 1907 drauge su A. Smetona ėmėsi redaguoti tos b-vės laikraštį *Viltį*. Bendras T. darbas su A. Smetona, L. Noreika, J. Kubiliumi laikraštyje sudarė idėjinius ir emocinius ryšius visam gyvenimui. Iš šio viltininkų kolektyvo ilgainiui išaugo politinės partijos — Tautos pažanga, Tautininkų sąjunga. Ir T. sentimentą jautė joms daugiau nei kitiems politiniams kolektyvams. Tačiau T. aštri kova *Viltyje* prieš lenkus dėl lietuvių k. teisių paskatino Vilniaus vyskupijos administratorių Michalkevičių kreiptis į vysk. Cirtautą, kad atšauktų T. iš Vilniaus. „Apleidžiu *Vilties* redakciją vieku priverstas“, rašė T. ir 1911 išvyko į naują paskyrimą — klebonu į Laižuvos parapiją. Nė 3 mėn. nepraslinkus, buvo prikalbintas vykti į Ameriką Saulės namams aukų rinkti. Išbuvęs Amerikoje 1911 tris mėnesius, parašė įspūdžius *Ten gera, kur mūsų nėra*, bet iš Laižuvos nesutiko vykti į Rygą *Rygos garso* redaguoti nei būti kandidatu į Dūmą. Atsidėjo raštams. Bet 1914 XII vysk. P. Karevičiaus skatinamas T. išvyko *Rygos garso* redaguoti, 1915 buvo pakviestas į Lietuvos centralinę komitetą Petrapilyje ir keliavo po lietuvių tremtinių kolonijas su pranešimais. 1916 T. su senaisiais viltininkais L. Noreika ir J. Kubiliu sukūrė Tautos pažangos partiją ir jos vardu dalyvavo 1917 V 31 — VI 2 Petrapilio seime ir pasisakė už Lietuvai nepriklausomybės reikalavimą, o kai tuo klausimu nepasiekta vieningos nuomonės, T. pasižadėjo politikoj nebedalyvauti iš viso. Tačiau tais pat metais X 18—20 drauge su St. Šilingu ir dr. J. Alekna vėl dalyvavo lietuvių konferencijoje Stockholme. Iš ten Lietuvą pasiekė 1918 V, Vilniuje dirbo

Lietuvių draugijos komitete nukentėjusiems nuo karo šelpti, buvo *Lietuvos aid* redakcijoje, o kai P. Klimas pasitraukė, ir redaktorium. Kai 1919 Vilnių užėmė bolševikai, T. mėgino bendradarbiauti ir su V. Kapsuko valdžia. Lenkams bolševikus išvijus, T. buvo Laikinojo lietuvių komiteto narys ir organizavo *Nepriklausomos Lietuvos laikraštį*, aštriai jame rašė prieš lenkus, kol nebuvo cenzūros. Nuo 1920 buvo prikalbintas keltis į Kauną, ten perėmė redaguoti buv. viltininkų *Tautą*, dalyvavo Steigiamojo seimo rinkimų agitacijoje už Tautos pažangą; kai rinkimų nelaimėjo, kritikavo krikščionių demokratų grupių valdomą seimą. Nuo tada jo santykiai su Krikščionių demokratų vadais gedo, stiprėjo simpatijos Tautininkų sąjungos žmonėms bei organizacijoms, nors pačioje sąjungoje jis ir nedalyvavo. Tolo ir nuo politikos. Vysk. P. Karevičius jį pakėlė 1921 kanauninku. 1921—22 redagavo *Mūsų senovę*, trumpai *Trimitą*, skendėjo daugybėje visuomeninių bei meninių organizacijų: Pažaislio bažnyčiai restauruoti komitete, Tulpių rūmų fonde, Liet. žurnalistų ir rašytojų draugijoje, Liet. meno kūrėjų draugijoje, Vilniui vaduoti sąjungoje, Liet. blaivybės draugijoje, Kat. mokslo akademijoje, Lietuvių-latvių vienybės draugijoje ir kt. Pastoviausi ir ilgiausi jo darbai buvo du: universitete, humanitarinių mokslų fakultete dėstė lietuvių literatūrą kaip lektorių, paskui kaip docentas (1922—29); išėinančiam į pensiją fakultetas suteikė garbės dr. laipsnį; Vytauto bažnyčioje buvo rektorius (1920—32), tik paskutinius metus prieš mirtį iš jos pasitraukęs. Visuomenėje savo rolę T. apibūdino šiaip: „Ir tapau savosios, lietuviškos visuomenės tarnas; ne, dar daugiau: jos vergas, dėl jos metų metais nebematęs, kaip skaisti saulutė šviečia ir džiugina. Kur tik man kas liepė eiti, ėjau, neatsiklausdamas, kas jį įgaliojo man liepti. Ėjau dirbau be atodairos, laiku nesumetęs, ar aš tam kvalifikuotas“. Kitų stebėjimu, T. nepriklausė prie tų veikėjų, kurie iš šalies, nematomi kitus kalbina ir juos organizuoja darbui; T. pats

šokosi į pirmąsias ir pavojingąsias vietas veikti. Jose buvo riteris be baimės: smerkė, kas jam rodėsi smerktina, gyrė ir džiaugėsi geraisiais reiškiniais. Dėl optimizmo ir šviesiųjų ženklų kėlimo T. prigijo teisingas deimančiųų ieškotojo apibūdinimas. Savo susižavėjimą T. išreiškėdavo spontaniškai jam vienam būdingomis individualiomis formomis; jos ne visada sutapo su konvenansu, kurio šalininkus T. ne kartą papiktindavo savo „nerimtumu“. Žavėjosi atskirais faktais, nežiūrėdamas jų konteksto, dėl to T. „lenkų priešas“, kaip Lietuvių mokslo draugijos atstovas ėjo sveikinti Vilniuje lenkų, atkūrusių universitetą; mėgino bendradarbiauti su marksistinės *Kultūros* laikraščiu, mėgino bendradarbiauti ir su V. Kapsuko komunistine valdžia. Dėl to susilaukdavo nepritrimo iš tų, kurie atskirą faktą vertindavo kaip visumos dalį. Tuo savo originalumu, nuoširdumu, gera valia ir visiems paslaugumu T. buvo populiarus ir su šiluma sutinkamas visų lietuvių.

T. rašytinis palikimas yra gausiausias tarp jo meto rašytojų. Raštais rodytis pradėjo nuo korespondencijų *Varpe* 1889, toliau publicistika, grožinė literatūra, literatūros istorijos bei kritikos raštai.

Publicistikoje. Pradėjo rašyti *Apžvalgoje*, toliau daugiausia reiškėsi savo redaguotuose laikraščiuose: *Tėvynės sarge*, *Žinyčioje*, *Vilniaus žiniose*, *Viltyje*, *Vaire*, *Rygos garse*, *Lietuvos aide*, *Tautoje*, *Trimite*, tačiau rašė visur, kur tik buvo prašomas. Rašė visokiais klausimais, bet lemtingiausi jam pačiam buvo jo raštai prieš lenkinimą, ypačiai Vilniuje. Jei raštų temos ir idėjos buvo tos pačios kaip ir kitų, tai T. buvo nepakartojamas savo forma — veikė mažiau protą, daugiau jausmus ir vaizduotę; kalbėjo ne tiek logine, kiek asociacine minčių eiga; konkretų įvykį mokėjo suvisuotinti ir skaitytojui dažnai pažadinti kartais humorą, kartais tam tikros mistikos pajautimą. J. Dobilas jį ir įvertino: „man atrodai daug geresnis ir talentingesnis kaip publicistas, negu kaip kūrėjas“.

Toks pat jis buvo ir kalbėtojas. Ir pritardamas Paporoniui, T. apie save galvojo: „Aš esu apsigimęs kalbėtojas“. Toks pat buvo visuomeninėje tribūnoje, kaip ir bažnyčioje. Populiariausias ir klasinis jo retorikos pavyzdys — jo kalba Petrapilio seime dėl nepriklausomybės. Tačiau tiek publicistikoje, tiek retorikoje T. nėra vadas; jis tik judintojas, dinamintojas, nuotaikų kurstytojas.

Literatūros moksle. Mokslininku savęs nelaikė, tačiau literatūros mokslui medžiagos paliko daugiau nei kuris kitas iš jo amžininkų. Universitetinėmis paskaitomis jis surinko medžiagą keliasdešimčiai rašytojų bei veikėjų, daugiausia iš spaudos draudžiamą laikotarpio. Jos didžią dalį tuojau paskelbė leidimais: *Apžvalgos grupė, Jonas Maironis Mačiulis* 1924; *Ivinskis, Kovotojai* 1924, *Lietuvių literatūra* rusų raidėmis ir broliai *Juškos-Juškevičiai* 1924; *Broliai Juzumai-Juzumavičiai ir Kazimieras Skrodskis* 1924; *Vincas Kudirka-Vincas Kapsukas* 1924; *Kun. Juozapas Silvestras Dovydaitis-Šiaulėniškis Senelis* 1925; *Antanas Vienažindys, Antanas Kriščiukaitis, Ksaveras Sakalauskas* 1925; *Apžvalga ir apžvalgininkai* 1925. Paskui ta medžiaga drauge su medžiaga apie kitus rašytojus bei veikėjus buvo paskelbta *Vaižganto raštų* XI—XIV t.t. Pats T. juos taip skirstė: XI t. — Tremtiniai romantikai (Valerijonas Zagurskis, Ažukalnis, Ansgaras, Rožėnas, Antanas Savickis, Pranciškus Savickis, Alojzas Kareiva, Anupras Jesevičius, Juozapas Silvestras Dovydaitis, Julius Anusevičius, Pranciškus Butkevičius, Ladislovas Dembskis, Kalikstas Kasakauskis, Jeronimas-Kiprijonas Raškauskas, Jurgis Ambraziejus Pabrėža, Juozapas Želvys); XII t. — Aušrininkai, šviesininkai (Jonas Basanavičius, Juozas Andziulaitis-Kalnėnas, Jonas Mačys-Kėkštas, Aleksandras Abijetskis, Fromas Gužutis, Serafinas Laurynas Kušeliauskis, Martynas Sederavičius, Jonas Šliūpas, Stanislovas Dagilis, Stanislava Paškevičienė, Petras Vileišis, Česlovas Pancerzynskis, Pranas Mašiotas); XIII t. — Belet-

ristai (Vincas Kudirka, Marcelinas Šikšnys, Petras Pundzevičius, Vilimas Vydūnas, Gabrielė Petkevičiūtė, Marija Pečkauskaitė, Liudvika Didžiulienė-Žmona, Justinas Zubrickis-Turčiniškis, Kazimieras Žitkevičius-Stonis, Antanas Bortkevičius, Vincentas Šliogeris, Mykolas Šeizys, Pijus Mičiulis, Lazdynų Pelėda, Juozapas Lydeikis, Žagarės Barbora); XIV t. — Publicistai (Mykolas Biržiška, Eduardas Volteris, Domininkas Bukantas, Pranciškus Būčys, Kazimieras Paltarokas, Kazimieras Jasėnas, Antanas Kaupas, Kazimieras Jaunius). Tektų dar pridėti keliasdešimt vardų *Lietuviškojoje enciklopedijoje*, kurioje jis buvo veikėjų skyriaus redaktorius. Suredagavo: *Liudvika Didžiulienė-Žmona, Ką aš atsimenu 1925; Motiejus Valančius, Maskoliams katalikus persekiojant 1929; Motiejus Valančius, Pastabos pačiam sau 1929; Juozas Kubilius, Viltininko mintys 1929*. Dalis surinktos medžiagos liko nepaskelbta. Ji perduota VDU humanitarinių mokslų fak. kultūros muziejui, kuriam vadovavo pats T. ir kuris po jo mirties buvo pavadintas Vaižganto muziejumi.

T. surinkta medžiaga nesiriboja literatūra. Tai apskritai lietuvių kultūros istorijos medžiaga, kuri nušviečia epochą ir joje išaugusią bei besireiškiančią šviesuomenę. Asmenims apibūdinti T. sėkmingai vartoja humoristinio ar anekdotinio pobūdžio epizodus, kurie vaizdui duoda gyvumo, skaitytojui patrauklumo. Dėl to T. paskaitos ir buvo mėgstamos. Pasakodamas apie rašytojus, daugiau ryškina biografinius duomenis ir įstato į plačiai nupieštą kultūrinės aplinkos vaizdą. Mažiau dėmesio skiria pačiai kūrybai. Kūrybą vertindamas, skirtingai prieina prie mirusių ir tebegyvų rašytojų kūrybos. Mirusieji, anot T., yra kaip lavonas, ir juos gali skrosti visu griežtumu. Gyvieji, ypačiai pradedantieji, sulaukdavo iš T. didelio palankumo: kiekviename stengėsi surasti kokį deimančiuką. Kai B. Sruoga ir E. Radzikauskas aštriai sutikdavo naujas knygas ir reiškė nepasitenkinimą T. recen-

zijomis, tai T. atsikirto „Knygoms apginti nuo... kritikų“ (*Skaitymai*, 1926), rašydamas: „Vieną kartą į mūsų išdinę-literatūrą įlaša tūkstantis auksinių, kitąkart šimtas, kitąkart ir skatikas. Vis dėlto ir jis didina, ne mažina bendrąjį turtą. Tai gi nesidžiaugsi? Reikia džiaugtis, ir aš jokio sąžinės prikaišijimo bei gėdos nejaučiu, kai iš manęs vieni tyčiojasi, kiti net piktinasi ir peikia, kam aš esąs specialistas knygomis ginti“.

Dailiosios literatūros raidoje. Pradėjo nuo vertimų 1888. Pirmas paskelbtas vertinys H. Sienkevičiaus „Būk palaiminta!“ (*Varpas*, 1895). Originaliniai bandymai ėmė rodytis nuo 1896 *Tėvynės sarge*. Pradžioje persvėrė T. vadinami „scenos vaizdai“. *Šventadienį karčiamoje* 1896, *Nepadėjus nėr ko kasti* 1896, *Negryna sąžinė* — monologas 1900, *Mūsų tėvynainiai* 1902, *Tiktai niekam nesakyk* 1903, *Paskutinį kartą* — monologas 1903, *Namai pragarai* 1905, *Žemės ar moteries* 1913. Jie visi buvo išleisti spaudą atgavus 1907, 1915. Toliau nuo draminės formos atsisakė. Ji ir buvo svetima jo pasaulėvaizdžiui. Artimesnė jau buvo T. alegorijos forma. Pirmosios alegorijos buvo plačia prasme politinės alegorijos: *Dėdė lapė nušovė* 1896, su aiškiais talento ženklais ir kūrybiniais polėkais, būdingais T., *Pelėšiai* 1903, *Vebronių būtis* 1905, *Kaip Jonas su Petru kiaules ganė* 1907, *Vapsva, vabzdžių karalaitė* 1905. Tai grupei artimi taip pat *Bevardžiai vaizdeliai* 1904, kuriuose rodomos atskiros lietuvių charakterio ydos (Pasalomis, Kurmiai, Apkalbėtoja, Kerštininkė). Jau Mintaujoje pradėjo, Vadaktėliuose tęsė, Laižuvoje itin įsismagino T. trečiai kūrybinei formai — vaizdeliams iš jaunystės atsiminimų. Jų tada neįvertino *Vilniaus žinios*, nespausdino ir *Šaltinis*. Bet A. Jakštas-Dambrauskas, paskaitęs rankraščius, itin drąsino T.: „Tokių gražių dalykų lietuviškai iki šioliai nebuvau skaitęs. Jie pasiliks mūsų literatūroje visados kaipo klasiškieji; be jų neapsieis nei viena Chrestomatija“ (1905). A. Dambrauskas teisingai tada nuspėjo. Tarp

pirmųjų vaizdelių buvo — Kaip jis augo: *Jo tėveliai, Tėvelis, Motutė* (*Vaivarykštė* 1913), *Paparčio žiedas, Saulės šokimas, Danguaus atsivėrimas, Aplotas, Pagrabas, Užjautimas, Galvojimas, Didystė, Motutės žiponas* (*Viltis*, 1913), *Pirmasis sielvartas, Džiaugsmas, Du jungu, Ant Popšutės, Papilekalnėje, Upelyje, Įsišokimas, Gerieji dėdės, Per sumą, Pirmosios rungtynės, Pirmasis laikrodis, Pirmoji labdarybė, Pirmoji kelionė* (*Rygos garsas*, 1913, paskiau *Vaižganto raštai* VI, IX tt.) Šiems vaizdeliams artimi 1914—17 parašyti *Juodžiaus kelmas, Kvailių ašaros, Burzdulis*, kuriuose vyrauja jau gamta, kaip gyvas veikias ir per žmogų prašnekąs reiškinys. I pas. karo pradžia pasuko T. į karo vaizdus — kokius perversmus sukelia žmogaus dvasioje karas, kaip vienus gadina ar jų ydas išryškina: *Karo šelpiamieji* (*Vairas*, 1914), *Ponas direktorius, Antimilitarininkas* (*Rygos garsas*, 1915); kaip tas pats kitus susivaidijusius ir berungtyniaujančius Rimus ir Nerimus nuvalo ir suveda draugėn, kada abiejų šeimų sūnūs žuvo kare (*Vairas*, 1914). Pastarasis karo vaizdas yra gražiausias ne tik tarp visų karo vaizdų, bet ir vienas gražiausių visoje T. kūryboje. *Karo vaizdai* išleisti atskiru leidiniu 1915. Stockholme nostalgija ir laukimas, iki galės grįžti į Lietuvą, T. davė impulsą parašyti plataus masto epopėją *Pragiedrilius*. Jos pirma dalis, *Gondingos kraštas*, dviem dalimis pasirodė 1918. Tai Žemaičių kraštas, kuriame nusiperka žemės aukštaičiai Šešiavilkiai iš aristokrato Svietavičiaus, susiartina su žemaičiais Vidmantais, daktaru Gintautu, kunigu Vizgirda, ir ima kurtis asmeninė meilė tarp Napalio ir Vidmantų Daratos, tarp Gintauto ir Šešiavilkiotės, kuriai pavydi daktaro tarnaitė Ona ir įskundžia; ima kurtis tautinė sąmonė ir veikimas — Svietavičių atgimimas, draudžiamųjų knygų gabenimas, į kurį įsijungia ir Gondingos žydai Šumacheris bei Zeligmanas. *Pragiedrulių* antra dalis *Vaduvų kraštas* (1920) kitoks. Savo kompozicija palaidėsnis, nes čia laisvai įglauti ir anksčiau parašyti aukštaičių

vaizdeliai; savo dvasia tai romantinis kraštas — su stipriausia gamtos mistika, su žmonėmis, kuriuose dominuoja gryniosios primityvios gamtos jėgos, su tautinės kovos konspiracija, kurioje aktyviai dalyvauja ne tik žmonės, bet ir pati gamta prieš pasikėsintojus rusintojus. *Pragiedruliai* pagrindinis ir populiariausias T. veikalas. Toliau dar *Dėdės ir dėdienės* (*Skaitymai*, 1920—21, atskiru leidiniu 1929), dar *Tėvo palikimas* 1925, *Šėimos vėžiai* 1929 — čia jau nebe „pragiedruliai“, o dėmės — lietuvių inteligentų moralinis ir tautinis sunykinimas dėl mišrių tautinių ir religinių atžvilgiu šeimų. Pabaigoje dar *Išgama* 1929, *Žemaičių Robinzonas* 1932, eilė smulkesnių ir pradžia naujam veikalui *Audrai*. Tarp pastarųjų veikalų svarbiausias *Dėdės ir dėdienės*. Tai likimas Mykolo Šiukštos, kuris dėl socialinės sistemos pasiaukuoja, atsisakė nuo žemės pasidalijimo, atsisakė tokiu būdu nuo vedybų, nuo savo asmeninės laimės vardan brolio vaikų ir tapo viso kaimo tyliuoju smuikininku Mykoliuku ir garsiuoju Dzidorium artoju, o jo širdies mergina Severija, pirmoji kaimo mergina, turėjo ištekti už buvusio tijūno Rapolo Geišės. Tai T. kūrybos viršūnė; joje daugiausia literatūrinio grožio; joje tobuliausiai skleidžiasi T. pasaulėjauta. Ji visuose veikaluose visur ta pati; tik kitur ji labiau pritemus, o čia skleidžiasi šviesiausiai ir nuosekliausiai.

Kūrybinė individualybė. T. veikalai duoda Lietuvos gyvenimo vaizdą tarp dviejų socialinių perversmų — nuo baudžiavos panaikinimo iki artėjančios žemės reformos nepriklausomoje Lietuvoje. Tautiniai ir socialiniai klausimai, senosios aristokratijos nutautimas ir pastangos ją grąžinti tautai, jaunosios Lietuvos kilimas iš valstiečių, jų šviesuomenės augimas su tautine dvasia, kunigų ir pasauliečių šviesuomenės susitikimas bendroje tautinėje veikloje prieš rusifikaciją, valstiečių ekonominio gyvenimo kilimas, šeimų kūrimas, virtęs dideliu vėžiu iš mišrių šeimų, valstiečių kintantieji santykiai su kunigais ir pirmųjų cicilikų atsiradimas —

tai vis to laikotarpio temos, bendros ir T. amžininkams. Tačiau T. išskiria iš amžininkų visu kitu kuo, kas rodo jo kūrybinę individualybę. Būtent:

1. Žanrinis sinkretizmas — publicistikos, etnografijos, alegorijos, feljetono, vaizdelio, lyrikos, retorikos sumaišymas tame pat kūrinyje. Pats T. tai matė ir kukliai pastebėjo: „...metro ilgumo mano raštų lentynėlėje ‚kūrybinių‘ nedaugiausia: Pragiedruliai, Dėdės ir dėdienės, Šeimos vėžiai ir dvejetas knygelį smulkesnių vaizdų. Tos tariamosios beletristikos tebus 10—15% visų raštų. Ir tie tektų perpus sumažinti, anot E. Radzikausko ir kitų kritikų, nežinai, kur Vaižganto pasibaigia publicistika, o prasideda beletristika ir antraip“. Gryniausia beletristika yra *Dėdės ir dėdienės, Rimai ir Nerimai*. T. nespėjo įvykdyti savo paskutinės svajonės perdirbti savo *Pragiedrulus* iš naujo ir išsijoti nebeletristinius pelus.

2. T. talentas vaizduoti, ne pasakoti, kurti vaizdus, vaizdelius, kaip jis pavadino, ne pinti įvykius. T. ne iš karto tai suvokė, iki sustojo prie savo talentui artimiausio vaizdelio. Vaizdeliai „ir yra tikroji Vaižganto kūrybos pažiba. Nepaprastu pastabumu, gamtos dinamikos, žmogaus išorinių žymių ir psichinių įvykių pastabumu, individualiniais ir kolektyviniais paveikslais Vaižgantas pasiekia ryškių efektų. Ypačiai tie vaizdai, kurie šiokių ar tokių būdu yra sutapę su gamta, trykšta natūraliu grožiu“ (J. Ambrazevičius). „Jo vaizdai ir estetiniu atžvilgiu turi svarbią savybę, kad juose nėra sustingimo, dirbtinumo, amato, o plazda gyva mintis, gyvas jausmas ir tiesiogiai patirta nemeluota tikrovė“ (V. Mykolaitis). Žmonės, kuriuose tebealsuoja pati grynoji gamta, yra T. kūryboje ryškiausi ir originaliausi (Valeras, Burzdulis, Napalys, Mykoliukas, Severija, Geišė, Šumacheris, Zeligmanas, Rimai, Nerimai). Ir priešingai — žmonės, kurie yra nutolę nuo gamtos, kurie yra civilizacijos padaras, yra neryškūs ar neįtikiną (Sviestavičius, Gintautas,

Gecevičius). Nepriklausomų vienos gamtos vaizdų, kaip tai yra Žemaitėje, T. nemėgsta. Gamta ir žmogus eina paveiksle drauge. Gamta reiškiasi pro veikėjo pergyvenimus, gaudama subjektyvinį charakterį, lyrinius atspalvius. Žmonių charakteristikose prasimuša tipiškieji etnografiniai bruožai, kuriuos paryškina gausiai mėgstamomis hiperbolėmis ir kontrastuojančiu grotesku. Tai ne tik vaizdą ryškina, bet ir duoda T. būdingos lyrikos, humoro ar mistikos.

3. Vitalinė mistika plaukia iš T. pasaulėjautos, iš suvokimo, kad kosmas yra dinamiškas, tikslingas, vieningas savo įvairume, t.y. tie patys dėsniai reiškiasi visose organinėse būtyse — augale, gyvulyje, žmoguje. „Viskas tikslu. Bet kas turi savo šaltinį, pradžią ir priežastį ir plėtojasi, kol prieina skiriamąjį galą“. Viskas reikalinga — net ir dilgė, nors ir nežinotum, kam ji. Tas gamtos „skiriamasis galas“ yra vitalinis — daugintis, augti, tobulėti. Tai atlikdama, būtis randa pasitenkinimą, nes ji atlieka jai skirtą uždavinį. Gamtos dinamikos kurstytoja, palaikytoja, vitalinių galių davėja yra saulė. Tamsa — mistiškas nebūties simbolis. Šviesa — saulė yra šaltinis, iš kurio kosmas eina ir į kurį siekia. Tad su saule susiję originaliausi T. vaizdai ir asmens (Dzidorius artojas su jaučiais patekančios saulės spinduliuose, smuikininkas Mykoliukas su smuikelės gaudžiu čirpinimu saulėlydyje, Severijos susitikimas su Rapolu Geišė, kuris saulės fone rodės gamtos milžinas, kuriam neatsispirsi, Gondingos „liaudies choras“ su Napaliu, akis įsmeigusiu į saulę). Ir žmonėse reiškiasi tas pats vitalinis gamtos kelias. Ir juose veikia tos pačios gamtos biologinės jėgos — daugintis, veistis, tobulėti. Ir T. žmonės pirmiausia yra biologinės būtybės. T. jų charakteristikose mėgsta ryškinti jų biologines reakcijas. Žmonės nesižino, kiek juose reiškiasi gamta, kiek jiems reikalinga jų gyvenamoji etnografinė aplinka. Jie tai pajunta tik instinktu, išimti iš tos gamtinės aplinkos. Jie tada jaučiasi kaip žuvis be vandens. Jie nyksta moraliai, nyksta tautiškai, menkėja juose

žmogiškasis pradas. Ir norint juos atgaivinti, reikia grąžinti į gamtos aplinką. Taip „virė“, sveiko Sviestavičius, grąžintas į pavenčius, į ryšį su liaudies žmonėmis. Užmačia perdirbti žmones, atimti jiems tautybę yra pasikėsinimas prieš pačią gamtą. Ir gamta už tai keršija (Agejevo mirtis liūne). Pati gamta daros jėga pasipriešinime rusifikacijai.

4. Grožis įvairume. Lietuvoje „gražu, nes įvairu“. Įvairumo matas taikomas tiek gamtai, tiek žmonėms. Lietuva T. graži, nes joje įvairi gamta. Įvairioje gamtoje išauga ir žmonės įvairūs. Niekas kitas taip neišryškino skirtumo tarp Aukštaičių ir Žemaičių peizažo, kurio įtakoje susiklojo etnografiniai žemaičių ir aukštaičių charakteriai. O ir pačiuose Aukštaičiuose ne visi lygiai jautrūs toms gamtoms jėgoms. Taučiai, Napaliai, Sauliai, Valerai prasimuša pro kitus. Jei masė yra vienodumo atstovas, tai individualybės yra T. minimo įvairumo, originalumo reiškiniai. T. simpatijos tų prasimušusių pro masę asmenybių pusėje. „Man niekada neimponavo masė. Dėl to aš toks gerbėjas ano lietuvių būrelio, ano drąsiojo akademiko Baranausko, kuris drįso atvirai sušukti: „Neįveiksi, sūnau šiaurės!“ Dvasių srityje vienas laisvas, galingas ir talentingas asmuo gali ir privalo kelti „vėjo“, kuriam nepiga atsipūsti šimtą“. Istorijos etapus žyminčios ne masės, bet juos rodą tam tikri stulpai — veikėjai milžinai. Jie, skyrium dirbdami, net daugiau laimi, negu laimėtų masėje. Ir tautos pažangą, žmonijos pažangą varą toki individualistai, kurie išsprogsta, išauga iš pačios tautos. Šie veikėjai instinktyviai jaučių artumą su kitais visuomenės nariais, kurių interesai panašūs, nes, Gintauto žodžiais, jie bet kokį sąjūdį, tautinį ar socialinį, pergyvena kaip spontanišką kosmo jėgų apsireiškimą. Toks instinktyvus ryšys atsirado tarp Gintauto ir Vizgirdos, Gintauto ir Sviestavičiaus, net su „giminėmis“ Šumacheriu bei Zeligmanu. Tas pats instinktyvus nujautimas sieja ir Vaduvų krašto įvairias susibaudėlių organizacijas, nors

vieni apie kitus ir nieko nežino, bet dirba tą patį darbą, siekia to paties tikslo.

5. Religinė mistika. Kiekvieno kosmo būtis yra susieta su visuma — kam nors jai reikalinga. Ir žmogus toks. Mykoliukai ir Napaliai daro tai, ką jiems prigimtis liepia. Kiekvienas, savo dalelę atlikdamas, prasidžiunga, kad „nors vienam akimirksniui buvai reikalingas“. Tai socialinis žmogaus prigimties polinkis, kuris jungia jį su pasauliu horizontaliai ir vertikalčiai — su savo laikų pasauliu ir su praeitimi bei ateitimi, kaip įbertas į žemę grūdas jungiasi su būsimąja varpa. Bet kada varpa subręsta, grūdai žemėje nebėra ko glūdėti, jis išnyksta. Ir kada niekam kitam nesi reikalingas, ir žmogus grįžti į „skiriamąjį galą“. Tas „galas“ jau aukštesnis laipsnis nei biologinės būties. Dėdės Mykoliukai, dėdienės Severijos pavirsta žmonėmis, „nieko sau nereikalaujančiais, vieną Dievą bepažįstančiais, su Juo beintymaujančiais“. Bažnyčios maldose ir giesmėse „dėdė Mykolas skęsta tame sutartiniam ūžesyje lyg laimingoje nirvanoje. Jis nebejaučia pats savęs skyrium. Jis besudaro vieną krislą, vieną lašą, kurie sudaro — daug didžiam Dievo majestotui išreikšti“. Tai ir yra atskiros individo laimės valandos, ne individualistinis savos didybės, bet savęs organiškos kosmo dalies, smilks-tančios Dievo majestotui, pajautimas.

Čia ryškintas T. kūrėjas yra tas pats T. veikėjas, kuris reiškėsi gyvenime. Ir jis, savo visuomenės nario paskirtį atlikęs, intymavo vienas su viso ko „Padarytoju“, kaip kuklus Šv. Pranciškaus ordino narys-tretininkas, o kitiems, kurie jį stebėjo ir vertino iš šalies bei perspektyvos, jis rodė ne tik gyvas, bet ir miręs susirišęs su lietuvių literatūra, kultūra, visuomene, mokslu, kaip tas Juodžiaus medis, šaknis įleidęs plačiai ir giliai.